02

ฉากงานพระเมรุมาศและพระเมรุในวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น: ภาพสะท้อนพระราชพิธีพระบรมศพก่อนสมัยรัชกาลที่ 6

The Settings of Royal Crematoriums in Early Rattanakosin's Literary Works: Reflections of the Royal Funerals prior to the Reign of King Vajiravudh

ธนโชติ เกียรติณภัทร*

Thanachot Keatnapat

* อาจารย์ประจำภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง

บ ท คั ด ย่ อ

วรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีการบรรยายฉากงานพระเมรุมาศและพระเมรุของตัวละครสำคัญตามท้องเรื่องที่ผู้แต่งพบเห็นอยู่ในสังคม ณ ขณะนั้น บทความนี้เป็นการศึกษาฉากงานพระเมรุมาศและพระเมรุจากวรรณคดีประเภทบันเทิงคดี และวรรณคดียอพระเกียรติ (หรือวรรณคดีประวัติศาสตร์) จากการศึกษาพบว่าในวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีการบรรยายขั้นตอนต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับงานพระเมรุมาศและพระเมรุอย่างครบถ้วน นับตั้งแต่การเตรียมงานพระบรมศพ การประดิษฐานพระบรมศพ การสร้างพระเมรุมาศที่มีการเกณฑ์สิ่งของจากหัวเมืองและเกณฑ์แรงงานจากระบบไพร่ อีกทั้งยังแสดงให้เห็นถึงสถาปัตยกรรมพระเมรุยอดปรางค์ตามแบบอย่างที่สืบต่อมาจากสมัยกรุงศรีอยุธยา ริ้วกระบวนอัญเชิญพระบรมศพที่มีรูปสัตว์และราชรถสำคัญเข้ากระบวนแห่ รวมทั้งการประดิษฐานพระโกศบนพระเบญจาภายในพระเมรุทองตลอดจนรายละเอียดเกี่ยวกับมหรสพสมโภช ซึ่งวรรณคดีมักจะกล่าวถึงบรรยากาศที่มีราษฎรและชนชาติต่างๆ มาชมมหรสพอย่างละเอียด นอกจากนี้วรรณคดีบางเรื่องกล่าวถึงธรรมเนียมการอัญเชิญพระอัฐิมาประดิษฐานไว้ในพระราชวัง และการลอยพระอังคารในแม่น้ำ ตามอย่างธรรมเนียมสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ตอนต้น วรรณคดีเหล่านี้จึงเป็นหลักฐานสำคัญเกี่ยวกับบรรยากาศของงานพระเมรุมาศและพระเมรุในอดีต สะท้อนให้เห็นถึงขั้นตอนและองค์ประกอบของงานพระราชพิธีในช่วงก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้มีการยกเลิกธรรมเนียมปฏิบัติบางอย่างไป เช่น การประดิษฐานพระโกศบนพระเบญจาภายในพระเมรุทอง การแสดงมหรสพสมโภช เป็นต้น

คำสำคัญ: พิธีศพ, พระเมรุมาศ, วรรณคดีไทย

Abstract

Literary works in the early Rattanakosin period include the realistic depictions of royal funerals as well as the royal crematoriums of dominant fictional characters, all of which were expressed through the author's perspective and experience as influenced by contemporary society. This article considers the settings of royal crematoriums in traditional fiction, historical and heroic literature. The study suggests that early Rattanakosin literary works include complete descriptions of the procedures related to royal funerals and crematoriums, ranging from preparatory work to the construction of the crematoriums which required demanding necessary materials from major cities and recruiting commoners as labourers. In addition, the study also reveals the final architectural style, dating back to the Ayutthaya period showing the state funeral processions which depicted mythical animals, special chariots, the placement of royal urns onto Benja pedestals in the royal crematoriums and details of traditional celebratory art performances during the cremation. Often, these literary works described the people, including foreigners, who attended the performances in great detail. Also, certain works mention how royal relics and ashes were returned to the palace after the rituals had been completed. Water burials, a convention during the Ayutthaya period and the early Rattanakosin period, exist in some works. These literary works are, therefore, evidence of great importance which depicted the atmosphere of royal funerals in the past, representing the procedures and elements of the royal rituals prior to the reign of King Vajiravudh when some conventions were terminated such as the placement of royal urns onto Benja pedestals in the middle of the royal crematoriums and the traditional celebratory art performances.

Keywords: Funeral ceremony, Royal Cremation, Thai literature

บทนำ

รายละเอียดเกี่ยวกับงานพระเมรุมาศและพระเมรุ นอกจากปรากฏอยู่ในเอกสารชั้นต้นประเภทจดหมายเหตุ หมายรับสั่ง หรือพระราชพงศาวดารแล้ว ยังพบว่าวรรณคดีเป็นแหล่งข้อมูลสำคัญที่กล่าวถึงระเบียบขั้นตอนประเพณีที่เกี่ยวข้องกับงานพระบรมศพและพระศพไว้หลายเรื่อง สำหรับวรรณคดีสมัยสุโขทัยไม่ปรากฏฉากงานพระเมรุมาศในวรรณคดี และยังไม่มีหลักฐานการสร้างสถาปัตยกรรมสำหรับเผาศพที่เรียกว่าเมรุ ในเรื่องไตรภูมิกถาของพระมหาธรรมราชาลิไทมีเพียงการกล่าวถึงการอัญเชิญพระบรมศพพญาจักรพรรดิวางบนเชิงตะกอนแล้วถวายพระเพลิงตามประเพณีอินเดียโบราณเท่านั้น (พญาลิไท 2515: 144) เช่นเดียวกับฉากถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระบนเชิงตะกอนในเรื่องมหากาพย์พุทธจริต (สำเนียง เลื่อมใส 2547: 357) ต่อมาในสมัยกรุงศรีอยุธยาพบว่าในเรื่องลิลิตพระลอมีการกล่าวถึงการสร้างเมรุเผาศพในตอนทำศพพระลอ และพระเพื่อนพระแพง ส่วนหลักฐานทางพงศาวดารพบว่าในพระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) กล่าวถึงพระเมรุมาศที่สร้างขึ้นครั้งแรกในกรุงศรีอยุธยาเมื่อครั้งงานพระบรมศพสมเด็จพระนเรศวรมหาราช (กรมศิลปากร 2542ก: 366) และในสมัยกรุงธนบุรีพบว่ามีการบรรยายฉากงานพระเมรุและมหรสพสมโภชอย่างละเอียดในปาจิตกุมารกลอนอ่าน (กรมศิลปากร 2539: 233-243)

สำหรับสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นพบว่ามีวรรณคดีหลายเรื่องที่กล่าว

ถึงงานพระราชพิธีพระศพของกษัตริย์และเจ้านาย และมีการบรรยายฉากพระเมรุมาศและพระเมรุ สามารถจำแนกได้ 2 ประเภท คือ

1. วรรณคดีประเภทบันเทิงคดี มีการบรรยายฉากงานพระเมรุในงานพระศพของตัวละครสำคัญในเรื่อง ได้แก่ (1) บทละครเรื่องอิเหนา ฉบับรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2 กล่าวถึงงานพระศพพระอัยกีเมืองหมันหยา (2) บทละครเรื่องรามเกียรติ์ ฉบับรัชกาลที่ 1 กล่าวถึงฉากพระเมรุและพระเมรุมาศของตัวละครสำคัญ เช่น ท้าวทศรถ พญาสดายุ อินทรชิต ทศกัณฐ์ เป็นต้น (3) นิทานคำกลอนของสุนทรภู่ ได้แก่ เรื่องลักษณวงศ์กล่าวถึงพิธีศพพราหมณ์เกสร เรื่องสิงหไตรภพ กล่าวถึงพิธีศพท้าวอินทนุมาศ และเรื่องพระอภัยมณี กล่าวถึงงานพระศพท้าวสุทัศน์ (4) เสภาศรีทนนไชยเชียงเมี่ยง ซึ่งไม่ปรากฏชื่อผู้แต่งนั้น สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานว่าแต่งขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 เนื้อหากล่าวถึงงานพระศพของพระเจ้าทวาละ

2. วรรณคดียอพระเกียรติ หรือวรรณคดีประวัติศาสตร์* ได้แก่ โคลงถวายพระเพลิงพระบรมอัฐิพระเจ้าหลวง พระนิพนธ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นศรีสุเรนทร์ เนื้อความบรรยายเหตุการณ์ครั้งถวายพระเพลิง

*ในบทความนี้ผู้เขียนกำหนดให้วรรณคดียอพระเกียรติ และวรรณคดีประวัติศาสตร์อยู่ในประเภทเดียวกัน เนื่องจากเป็นวรรณคดีที่มีลักษณะใกล้เคียงกัน และมีบางส่วนคาบเกี่ยวกันอยู่ จนยากที่จะแยกออกจากกันได้ชัดเจน ด้วยเป็นวรรณคดีที่กล่าวถึงการสดุดีวีรกรรมของพระมหากษัตริย์ บันทึกและรายงานเหตุการณ์สำคัญในบ้านเมือง และบันทึกเกร็ดประวัติศาสตร์ (สายใจ อินทรัมพรรย์ 2525: 219)

พระบรมอัฐิสมเด็จพระปฐมบรมราชชนก และเรื่องนิพพานวังน่า (สะกดตามต้นฉบับเดิม) พระนิพนธ์พระองค์เจ้าหญิงกัมพุชฉัตร กล่าวถึงงานพระศพสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท

นิธิ เอียวศรีวงศ์ ตั้งข้อสังเกตถึงลักษณะของวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ว่ามีความเป็นสัจนิยมที่มีการบรรยายท้องเรื่องและฉากที่ตรงกับประสบการณ์จริงของผู้แต่ง ดังเช่น เสภาขุนช้างขุนแผน มีการบอกชื่อสถานที่และกำหนดเวลาไว้ชัดเจน เช่น “ศักราชสี่ร้อยสิบเจ็ดปี พ่อแม่เขาเหล่านี้คนครั้งนั้น” หรือ “ขุนไกรพลพ่ายอยู่บ้านพลับ มีทรัพย์เงินทองของน้อยใหญ่ นางทองประศรีนั้นอยู่วัดตะไกร ทั้งสองนี้ได้เป็นคู่กัน” (เสภาเรื่องขุนช้าง-ขุนแผน 2545: 1) รวมถึงขั้นตอนขนบธรรมเนียมประเพณีต่างๆ เช่น การเกิด การตาย การแต่งงาน ฯลฯ หรือบทละครเรื่องอิเหนารัชกาลที่ 2 ซึ่งรับเค้าโครงจากเรื่องพงศาวดารชวาโบราณ กล่าวถึงม้าที่อิเหนาขี่เป็นของ “องค์จันทร์เจ้าเขมรถวายมา” องค์จันทร์คือสมเด็จพระอุทัยราชาแห่งกัมพูชาในสมัยรัชกาลที่ 1-2 เป็นต้น ตัวอย่างดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงการบรรยายสภาพจริงและบุคคลจริงที่ผู้อ่านรู้เห็นเป็นปกติในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้นทั้งสิ้น (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2555: 174-176) ดังนั้นวรรณคดีที่มีการบรรยายเกี่ยวกับฉากพระเมรุในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจึงเป็นการบรรยายตามที่กวีได้รับรู้มา และข้อมูลที่ปรากฏในวรรณคดีเหล่านี้ย่อมเป็นหลักฐานสำคัญที่สะท้อนให้เห็นถึงพระราชพิธีพระบรมศพก่อนสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นยุคที่มีการเปลี่ยนแปลงขั้นตอนและองค์ประกอบของพระราชพิธีหลายประการ ดังจะได้วิเคราะห์และอธิบายต่อไป

ฉากงานพระเมรุมาศและพระเมรุในวรรณคดีไทย สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ฉากงานพระเมรุมาศและพระเมรุในวรรณคดีไทย แสดงให้เห็นถึงลำดับขั้นตอนและองค์ประกอบต่างๆ ของพระราชพิธีที่เกี่ยวเนื่องกับงาน

พระบรมศพและพระศพเจ้านายในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น นับตั้งแต่การเตรียมงานพระบรมศพหลังจากพระมหากษัตริย์เสด็จสวรรคต การสร้างพระเมรุและพระเมรุมาศ จนถึงการถวายพระเพลิง และการเก็บรักษาพระอัฐิ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1. ขั้นตอนการเตรียมงานพระบรมศพ สำหรับขั้นตอนที่เกี่ยวกับการเตรียมงานพระบรมศพที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องต่างๆ คือ

1.1 สรงน้ำพระบรมศพและประดิษฐานพระบรมศพ เป็นขั้นตอนแรกหลังจากพระมหากษัตริย์เสด็จสวรรคต ปรากฏอยู่ในเรื่องเสภาศรีทนนไชยเชียงเมี่ยง มีการบรรยายขั้นตอนการสรงน้ำพระบรมศพไว้ว่า

ครานั้นจึ่งพระราชกุมาร	เชิญพระศพสรงสนานจนจวนค่ำ
มาลาภูษาถวายเครื่องทรงประจำ	เครื่องต้นล้วนทองคำลงยาดี
ทรงเครื่องต้นเสร็จสรรพสำหรับกษัตริย์	เชิญเข้าโกศเนาวรัตน์มณีศรี
ประโคมแตรสังข์สนั่นลั่นดนตรี	กลองชนะพร้อมตีเสียงมี่วัง

(กรมศิลปากร 2554: 6)

จากคำประพันธ์ข้างต้นจะเห็นได้ว่าพระราชกุมารของพระเจ้าทวาละทำหน้าที่เป็นประธานในพิธี ตรงตามหลักโบราณราชประเพณีที่องค์พระรัชทายาททำหน้าที่เป็นประธานถวายสรงน้ำพระบรมศพ จากนั้นจึงมีการถวายเครื่องพระสุกำศพ* ถวายเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิราช ถวายพระบรมศพ เพื่อแสดงถึงการถวายพระเกียรติยศสูงสุดแด่พระเจ้าแผ่นดินเป็นครั้งสุดท้าย แล้วจึงเชิญพระบรมศพลงพระโกศ เข้ากระบวนมาประดิษฐานยังพระที่นั่งที่ใช้ในการบำเพ็ญพระราชกุศล ในเสภาศรีทนนไชยเชียงเมี่ยงกล่าวถึงบรรยากาศการเตรียมงานของเจ้าพนักงานไว้ดังนี้

---

* สุกำศพ หมายถึง ขั้นตอนที่เจ้าพนักงานภูษามาลา หรือเจ้าพนักงานสนมพลเรือนเอาผ้าขาวห่อศพและใช้ด้ายดิบมัดตราสัง แล้วบรรจุลงโกศหรือหีบศพซึ่งมีกระดาษฟางปูรองรับ (ราชบัณฑิตยสถาน 2556: 1241)

พวกตั้งชั้นแว่นฟ้าเสนาภิมุข ชาดสีสุกทาซ่อมที่คร่ำคร่า
ช่างรักปิดทองผ่องจับตา ช่างกระจกประดับประดาที่ชำรุด
เครื่องแก้วตั้งคลังพิมานอากาศจัด ศุภรัตน์ขนผ้าไตรอุตลุด
รักษาองค์เติมน้ำมันฟั่นชุด รายกันจุดอัจกลับสับสนครัน

(กรมศิลปากร 2554: 6)

คำประพันธ์ข้างต้นกล่าวถึงการประดิษฐานพระบรมศพบน “ชั้นแว่นฟ้า” หมายถึง พระแท่นแว่นฟ้าทอง คือพระแท่นสูงใหญ่สีทองที่วางซ้อนชั้นเพื่อประดิษฐานพระบรมโกศ คำว่า “แว่นฟ้า” ยังมีความหมายเดิมหมายถึงกระจก สอดคล้องกับลักษณะที่มีการแกะสลักลงรักปิดทองประดับกระจกที่พระแท่น (ธนกฤต ลออสุวรรณ 2560: 112) ตัวอย่างข้างต้นกล่าวถึงเจ้าพนักงานในแผนกต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ ชาวคลังพิมานอากาศเป็นผู้จัดเครื่องแก้ว หน่วยงานดังกล่าวปรากฏหลักฐานในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมว่ามีมาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ดังความว่า *“...มีคลังพระพิมานอากาษไว้กระจกเทศพรมเทศเครื่องแก้วมาแต่เทศกาหลาป่า...”* (ประชุมคำให้การกรุงศรีอยุธยารวม 3 เรื่อง, 2553: 247) เครื่องแก้วในที่นี้ควรหมายถึงโคมแก้วสำหรับจุดภายในพระที่นั่ง ดังจะเห็นได้จากหมายรับสั่งครั้งรัชกาลที่ 4 คราวสมโภชช้างพลายเล็บดำที่กรุงเก่า ระบุว่าให้ชาวคลังพิมานอากาศจ่ายโคมแก้วให้ตำรวจไปแขวนที่โรงช้าง (กรมศิลปากร 2542ข: 168) อีกทั้งชาวคลังพิมานอากาศยังรับผิดชอบในการจัดเตรียมฉากและลับแลกระจกสำหรับกั้นที่ช่องกลางทางเสด็จ ดังที่ปรากฏในจดหมายเหตุพระบรมศพรัชกาลที่ 2 ว่า *“...คลังพิมานอากาศตั้งฉากกระจกเรื่องสามก๊กสกัดมุขพระมหาปราสาทฝ่ายปราจิณทิศที่ประดิษฐานพระบรมโกษ ไว้ช่องกลางทางเสดจฯ ทั้งลับแลกระจกมุขพระมหาปราสาทฝ่ายใต้ตั้งกระจกไว้ช่องกลางทางเสดจ...”* (กรมศิลปากร 2530: 1: 19) ส่วนชาวคลังศุภรัตน์มีหน้าที่สำหรับจัดหาผ้าไตรที่ใช้ในการบำเพ็ญพระราชกุศล รวมถึงดูแลเงินที่ใช้ในการเบ็ดเตล็ดต่างๆ คือเงินท้ายที่นั่งและเงินนิตยภัตพระสงฆ์ (พระบาท

สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2552: 140) และทหารรักษาพระองค์ ซึ่งในอดีตคือตำรวจในสังกัดกรมพระตำรวจหน้า ทำหน้าที่เติมน้ำมันจุดโคมประทีปบนพระที่นั่ง

วรรณคดียอพระเกียรติเรื่อง “นิพพานวังน่า” ของพระองค์เจ้าหญิงกัมพุชฉัตร กล่าวถึงเหตุการณ์เมื่อครั้งประดิษฐานพระโกศสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท ณ พระที่นั่งศิวโมกขพิมาน พระราชวังบวรสถานมงคล ว่ามีการเชิญพระราชาคณะมาแสดงพระธรรมเทศนา และมีธรรมเนียมการเคาะพระโกศเป็นสัญญาณให้พระศพทรงสดับพระธรรมเทศนาเช่นเดียวกับธรรมเนียมของสามัญชน ดังนี้

ต่างนิมนต์ราชาคณะเทศน์ ถวายองค์อิศเรศวิเศษสิ้น
แล้วเคาะพระโกษกราบทูลสุชลริน เชิญพระปิ่นเกล้าโลกย์สดับธรรม
พระโกษลั่นยินแสยงพอแจ้งเหตุ ถึงสองเชษฐ์ก่อคดีที่ข้อขำ
เขาว่าโทษลึกลับให้จับจำ ก็ค้างคำเทศนาเข้ามาฟัง

(พระองค์เจ้าหญิงกัมพุชฉัตร 2552: 521)

เหตุการณ์ที่พระองค์เจ้าหญิงกัมพุชฉัตรทรงพระนิพนธ์ไว้นั้นเป็นหลักฐานอย่างหนึ่งที่ไม่ปรากฏในพระราชพงศาวดาร คือพระโกศสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท ลั่นขึ้นเพื่อแสดงลางบอกเหตุว่าพระราชโอรสสองพระองค์ คือ พระองค์เจ้าลำดวนและพระองค์เจ้าอินทรปัตถูกจับกุมด้วยข้อหากบฏ เนื่องจากเตรียมซ่องสุมกำลังไว้เพื่อหมายชิงราชสมบัติ และจะลงมือในวันพระราชทานเพลิงพระศพ แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงทราบเรื่องก่อน จึงโปรดให้ถอดทั้งสองพระองค์นั้นลงเป็นไพร่ แล้วสำเร็จโทษด้วยท่อนจันทน์ (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ 2526: 183)

1.2 ประกาศโกนผมไว้ทุกข์ เป็นการไว้ทุกข์อย่างหนึ่งต่อผู้วายชนม์ที่เป็นญาติผู้ใหญ่

บุพการีหรือมูลนายที่มีความสำคัญ ในนิพพานวังน่ากล่าวถึงการส่งหมายประกาศไปทั่วพระราชอาณาจักรและหัวเมืองประเทศราชว่า

พระโองการสั่งประกาษให้โกนเกศ ทั่วทั้งอยุธยาเยศบูรีศรี
อีกร้อยเอ็จนคราประชาชี แจ้งคดีกฎหมายมีตราวาง

(พระองค์เจ้าหญิงกัมพุชฉัตร 2552: 521)

การประกาศโกนผมไว้ทุกข์เมื่อครั้งสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท มีระบุอยู่ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ว่า *"...โปรดให้มีหมายประกาศให้โกนผมทั้งแผ่นดิน เว้นแต่คนผมมวย ผมเปีย ผมจุก..."* (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ 2526: 178) ประกาศการโกนผมครั้งนี้ นับได้ว่าเป็นเพียงครั้งเดียวในประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เนื่องจากในงานพระศพกรมพระราชวังบวรในรัชกาลต่อมาไม่มีการประกาศโกนผมทั่วทั้งแผ่นดิน มีแต่โกนผมเฉพาะข้าราชการสังกัดวังหน้าเท่านั้น แสดงให้เห็นถึงพระเกียรติยศและสถานะของสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาทที่เสมอด้วยพระมหากษัตริย์ ดังจะเห็นได้จากเอกสารโบราณที่เรียกรัชกาลที่ 1 คู่กับพระองค์ว่า "พระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์"

บรรยากาศการโกนผมไว้ทุกข์ของราษฎรครั้งกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ปรากฏอยู่ในวรรณกรรมของสุนทรภู่เรื่องลักษณวงศ์ กล่าวถึงงานศพนางทิพเกสรไว้ว่าบรรดาผู้หญิงในเมืองไม่อยากโกนผมไว้ทุกข์ตามหมายประกาศเพราะกลัวเสียโฉม หากจ่ายเงินให้ทดแทนได้ก็จะยอมจ่าย ความว่า

แล้วแจกหมายต่อเป็นข้อขัน ประกาศกันโกนเกล้าทั้งกรุงศรี
แสนสงสารสาวสาวเมื่อคราวนี้ จะเศร้าศรีเสียผมให้ตรมใจ
ปรึกษานางเพื่อนเรือนเจ้าเพื่อนรัก อกจะหักแล้วจะทำอย่างไรได้
ห้าตำลึงแม้เขาจะเอาไป ถ้าคุ้มได้แล้วหนอไม่ขอเลย

(พระสุนทรโวหาร (ภู่) 2558ก: 214)

ธรรมเนียมโกนผมไว้ทุกข์ทั้งแผ่นดินยกเลิกไปในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังจะเห็นได้จากพระราชโองการนุ่งขาวห่มขาว จุลศักราช 1249 ที่ไม่ระบุข้อบังคับให้ราษฎรโกนผม และเมื่อครั้งงานพระศพสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ มีประกาศใน

ราชกิจจานุเบกษาว่าการโกนผมเป็นเรื่องที่ไม่ต้องพระราชอัธยาศัยและเป็นธรรมเนียมที่พ้นสมัย (รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล 2560: 156)

1.3 นางร้องไห้ นางร้องไห้เป็นธรรมเนียมในพิธีศพ สันนิษฐานว่าราชสำนักอาจได้รับอิทธิพลมาจากกลุ่มชาวมอญ ที่ถือว่าบรรดาลูกหลานญาติสนิทหรือลูกศิษย์ต้องมาร้องไห้ในงานศพเพื่อแสดงความกตัญญู ต่อมาจึงเกิดมีการรับจ้างมาร้องเป็นกรณีพิเศษ (นนทพร อยู่มั่งมี 2559: 98) เรื่องนางร้องไห้มีกล่าวอยู่ในเสภาศรีทนนไชยเชียงเมี่ยง ดังนี้

พวกร้องไห้นางในก็ส่งเสียง เสนาะสำเนียงว่าพระพุทธเจ้าข้า
พระร่มโพธิ์ทองล่องสู่ฟ้า เสด็จไปชั้นใดข้าจะตามไป
โอ้พระร่มโพธิ์แก้วลับแล้วลิบ เสวยทิพยพิมานสถานไหน
ข้าน้อยพยายามจะตามไป ไม่ทิ้งไท้นฤเบศร์เกศประชา

(กรมศิลปากร 2554: 7)

คำประพันธ์ที่ยกมาข้างต้นมีความสอดคล้องกับบทร้องของนางร้องไห้ที่ใช้จริงในพระราชพิธีซึ่งมีอยู่ว่า *“...โอ้พระร่มโพธิ์ทองพระพุทธเจ้าข้าเอย พระทูลกระหม่อมแก้ว พระพุทธเจ้าข้าเอย พระเสด็จสู่สวรรค์ชั้นใด ข้าพระบาทจะตามเสด็จไปพระพุทธเจ้าข้าเอย พระทูลกระหม่อมแก้ว พระพุทธเจ้าข้าเอย...”* ส่วนบรรยากาศของบรรดาสตรีฝ่ายในที่ถูกเกณฑ์มาเป็นนางร้องไห้ ปรากฏอยู่ในวรรณคดีเรื่องลักษณวงศ์ ความว่า

ครั้นยามค่ำสนธยาภาณุมาศ ไปปราสาทพรั่งพร้อมทั้งหม่อมหญิง
เข้านั่งเรียงร้องไห้ใจประวิง บ้างร้องจริงสงสารด้วยกานดา
ที่ซังตายทำร้องทำนองครั่น เห็นเพื่อนกันโศกซมก็ก้มหน้า
หัวร่อปลอมเอาหอมขยี้ตา ทำปากอ้าร้องโอ้พระโพธิ์ทอง

(พระสุนทรโวหาร (ภู่) 2558ก: 214-215)

บรรยากาศการร้องไห้แบบ “ซังตายทำร้องทำนองครั่น” หรือนางในที่แสร้ง “หัวร่อปลอมเอาหอมขยี้ตา” ซึ่งมีมาแต่ครั้งยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น

คงเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงระบุไว้ในพระราชพินัยกรรมให้ยกเลิกธรรมเนียมนางร้องไห้ในงานพระบรมศพของพระองค์ ดังความว่า *"...ในเวลาที่ตั้งพระบรมศพที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทและเวลาอื่นๆ ต่อนี้ไปตลอด ห้ามมิให้มีนางร้องไห้ ถ้าผู้ใดรักใคร่ข้าพเจ้าจริง ปรารถนาจะร้องไห้ก็ให้ร้องไห้จริงๆ เถิด อย่าร้องละคอนเล่นเลย..."* (จมื่น อมรดรุณารักษ์ 2514: 138)

1.4 สร้างพระเมรุมาศ ในบทละครเรื่องรามเกียรติ์ ฉบับรัชกาลที่ 1 กล่าวถึงขั้นตอนการเกณฑ์ผู้คนมาทำพระเมรุมาศของท้าวทศรถไว้ว่าสุมันตันผู้เป็นเสนาบดีผู้ใหญ่รับบัญชาจากพระพรตและพระสัตรุต ถ่ายทอดคำสั่งมายังนายเวรดังนี้

ครั้นถึงจึงสั่งนายเวร ให้หมายเกณฑ์ตามกรมน้อยใหญ่
เวียงวังคลังนามหาดไทย จงพร้อมโดยในตำรา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช 2540: 1: 409)

ข้อความนี้ทำให้ทราบถึงขั้นตอนของระบบราชการไทยในอดีต ที่เริ่มจากสมุหนายกซึ่งรับผิดชอบฝ่ายมหาดไทย สั่งให้นายเวรเป็นผู้ร่างและแจกหมายเกณฑ์ไปตามหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง นายเวรฝ่ายมหาดไทยมี 4 ตำแหน่ง คือ นายแกว่นคชสาร นายชำนาญกระบวน นายควรรู้อรรถ และนายรัดตรวจสรพล ถือศักดินาคนละ 200 ไร่ ทำหน้าที่ร่างหนังสือราชการ และรับใบบอกจากหัวเมือง ถ้าหากหนังสือมาถึงเวรของผู้ใด ผู้นั้นต้องรับผิดชอบไปจนกว่าจะสิ้นกระบวนความ (สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2537: 11-12) และในขณะที่ส่งหมายเกณฑ์หน่วยงานที่เกี่ยวข้องแล้ว ยังมีการส่งสารตราไปยังหัวเมืองต่างๆ เพื่อตัดไม้มาใช้ในการสร้างพระเมรุมาศ ดังเช่นบทละครเรื่องอิเหนา รัชกาลที่ 2 กล่าวถึงงานพระศพพระอัยกีเมืองหมันหยาที่มีการส่งสารตราให้หัวเมืองขึ้นเกณฑ์ไพร่พลตัดไม้ ความว่า

แล้วมีพจนาถประสาทสั่ง อำมาตย์ดะหมังยาสา

ท่านจงจัดแจงแต่งตรา บอกบรรดาเมืองขึ้นของเรา
ให้ผู้รั้งทั้งปวงหลวงปลัด เกณฑ์ไพร่เร่งรัดไปตัดเสา
กำหนดยาวใหญ่ย่อมกล่อมเกลา ให้ได้เท่าตามอย่างช่างให้การ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย 2543: 25)

เมื่อได้ไม้ตามที่ต้องการ จึงเข้าสู่ขั้นตอนการสร้างพระเมรุมาศ ในวรรณคดีแต่ละเรื่องมักกล่าวถึงบทบาทของ “สี่ตำรวจ” ที่ทำหน้าที่รับผิดชอบคุมไพร่พลในการก่อสร้าง ดังเช่น *“...สี่ตำรวจตรวจกันเป็นโกลา สัสดีซ้ายขวาก็เกณฑ์คน...”* (รามเกียรติ์) *“...บัดนั้น เสนีสี่ตำรวจกวดขัน นายด้านทำการพระเมรุนั้น ทั้งกลางคืนกลางวันเร่งรัด...”* (อิเหนา) หรือ *“...สี่ตำรวจตรวจไล่พวกไพร่พล บ้างแบกขนอลหม่านทำการเมรุ...”* (สิงหไตรภพ) (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช 2540: 1; พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย 2543; พระสุนทรโวหาร (ภู่) 2558ข) เป็นต้น สี่ตำรวจที่กล่าวถึงนี้เป็นตำแหน่งขุนนางในกรมพระตำรวจหน้า หน้าที่หลักคือรักษาพระองค์และรักษาพระราชวัง ส่วนหน้าที่พิเศษคือรับผิดชอบเรื่องปลูกพลับพลา และสร้างพระเมรุ ทั้งนี้เจ้ากรมพระตำรวจมีสิทธิ์เกณฑ์ของจำเป็นจากเมืองจัตวามาใช้ได้ (สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี 2549: 60-61)

บทละครเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 2 ยังสะท้อนให้เห็นถึงบรรยากาศการสร้างพระเมรุในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ดังเช่น

ลากเสาเข้าที่ทั้งสี่ต้น ผู้คนอึงอัดขัดเขมร
บ้างขุดหลุมลงลุยคุ้ยเลน บ้างกะเกณฑ์กันตั้งนั่งร้าน
เอาเชือกผูกแทงทบครบเสา ได้ฤกษ์เร่งคนเข้าขันกว้าน
ตัวไม้ใช้เดินรอกตะพาน คนประจำทำงานไม่เงื่อดงด
พวกทำเมรุทิศทั้งนั้น ก็พร้อมกันยกตั้งขึ้นทั้งหมด
ติดตะม่อสองชั้นเป็นหลั่นลด นายช่างกำหนดอำนวยการ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย 2543: 46)

นอกจากนี้ยังกล่าวถึงการแจกอาหารให้แรงงานที่เกณฑ์มาทำพระเมรุ โดยมีกรมวังเป็นผู้รับผิดชอบ มีเจ้านายให้ไพร่ในสังกัดทำอาหารมาสมทบ และมีราชฎรบางส่วนนำของมาถวายสำหรับพระราชทานแจก

กรมวังนั่งจ่ายให้นายด้าน พวกทำการเมรุทิศเมรุใหญ่
ข้าวกระทงส่งมาแต่ข้างใน เจ้าขรัวนายเกณฑ์ให้ทำทุกเรือน
ประชาชนชายหญิงเอาสิ่งของ มาถวายรายกองไว้กล่นเกลื่อน
แจกให้ไพร่สมระดมเดือน ทั้งทหารพลเรือนทั่วกัน ฯ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย 2543: 47)

บทกลอนข้างต้นมีการกล่าวถึงไพร่สมที่ถูกเกณฑ์มาสร้างพระเมรุมาศ สะท้อนให้เห็นถึงสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ที่มีการดึงกำลังจากไพร่สมในสังกัดของมูลนายที่เป็นเจ้านายหรือขุนนางมาใช้ในราชการแผ่นดิน เนื่องจากในขณะนั้นเกิดการขาดแคลนแรงงานสำหรับเป็นกำลังรบและสร้างสถานที่ต่างๆ ทำให้ไพร่หลวงไม่เพียงพอ (อัญชลี สุสายัณห์ 2552: 161-162)

2. สถาปัตยกรรมพระเมรุมาศ ลักษณะของพระเมรุมาศสำหรับพระมหากษัตริย์ที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา นิยมทำเป็นพระเมรุมาศยอดปรางค์ ดังที่ “คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง” กล่าวถึงลักษณะของพระเมรุว่ามี 3 รูปแบบ คือ พระเมรุเอก โท ตรี โดยพระเมรุเอกมีลักษณะเป็นเมรุยอดปรางค์ 9 ยอด ส่วนพระเมรุโทและพระเมรุตรีเป็นเมรุยอดปรางค์ 5 ยอด สถาปัตยกรรมดังกล่าวสืบทอดมาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดงานพระเมรุครั้งแรกสำหรับถวายพระเพลิงพระบรมอัฐิสมเด็จพระชนกาธิบดี ในปีเถาะสัปตศก

จ.ศ. 1158 (พ.ศ. 2339) ในจดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี (2552: 262) กล่าวถึงสถาปัตยกรรมของพระเมรุมาศไว้ว่า *“... ทิศมุขแทรกมุขกระสันประดับชั้นสามส้าง เชี่ยวกางประจำประตูชั้นใน ฉัตรเงินลำยอง ฉัตรทองฉัตรนากบรรจง เยี่ยมทรงอย่างปรางค์ปราสาทเทวราช*

ประนมกร 9 ชั้น อย่างพระเมรุพระบรมโกษฐพระพุทธเจ้าหลวงครั้งกรุงเก่า...” พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชวิจารณ์ไว้ว่า พระเมรุมาศในครั้งนั้นถ่ายแบบมาจากพระเมรุครั้งกรุงศรีอยุธยา เนื่องจากนายช่างที่ทำการยังมีชีวิตอยู่ อีกทั้งผู้บันทึกจดหมายเหตุทันเห็นการพระเมรุครั้งกรุงเก่าจึงได้จดบันทึกไว้ ลักษณะที่สืบทอดจากพระเมรุครั้งกรุงศรีอยุธยาที่เห็นได้ชัดคือการทำยอดพระเมรุเป็นยอดปรางค์ ซึ่งในโคลงถวายพระเพลิงพระบรมอัฐิพระเจ้าหลวง (สมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก) พระนิพนธ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นศรีสุเรนทร์ กล่าวไว้สอดคล้องกันว่า

๏ กำหนดเมรุทิศถ้วน	อัษฎา
รายรอบเมรุเอกา	ใหญ่ชั้น
ยลปรางค์กุฎาปรา-	กฏเมฆ
รายรอบระเบียงนั้น	แบ่งไว้จังหวะงาม ฯ
๏ เมรุแทรกเมรุทิศทั้ง	เมรุกลาง
สวมเครื่องเรืองรองราง	เรื่อฟ้า
บนดาษสุพรรณพาง	ทองสุก
สรรพสิ่งผจงจ้า	แจ่มแจ้งจรัสหล ฯ
๏ นวสูลพรหมภักตรเพี้ยง	ภักตรพรหม
มุขระเหิดเทิดธารลม	ลิ่วไม้
แลพ่อภอใจชม	ชาวราษฎ์
กระจังคั่นสรรใส่ไว้	นาคย้วยทวยทอง ฯ

(พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นศรีสุเรนทร์ 2560: 164)

พระเมรุมาศในครั้งนั้นประกอบไปด้วยเมรุทิศทั้ง 8 พระเมรุมาศทำเป็นยอดปรางค์มีพรหมพักตร์ ซึ่งลักษณะดังกล่าวปรากฏอยู่ในบทละครอิเหนา พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 1 กล่าวถึงเครื่องยอดพระเมรุพระอัยกีเมืองหมันหยาว่า *“...เทพนมถือดวงบุษบา มีพรหมสี่หน้าอยู่ชั้นบน...”* (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก 2516: 64) พรหมพักตร์ที่กล่าว

ถึงในวรรณคดีข้างต้นสะท้อนให้เห็นถึงสถาปัตยกรรมพระเมรุมาศสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่สืบต่อจากกรุงศรีอยุธยาได้อย่างชัดเจน ดังจะเห็นได้จากคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมที่ระบุถึงพระเมรุเอกสมัยกรุงศรีอยุธยาว่า *"...พระเมรุเอกเสายาว 20 วา ขื่อยาว 7 วา ทรงตั้งแต่ฐานบัดถึงยอดตรี 40 วา มียอดปรางค์ใหญ่ 1 ฐานปรางค์มีแว่นฟ้ารอบสองชั้น ถัดชั้นแว่นฟ้าลงมามีรูปพรหมภักตร์ประดับยอดฐาน..."* (ประชุมคำให้การกรุงศรีอยุธยารวม 3 เรื่อง 2553: 264)

สถาปัตยกรรมพระเมรุมาศที่มีการพรรณนาไว้อย่างละเอียดในวรรณคดีอีกเรื่องหนึ่งคือลักษณวงศ์ของสุนทรภู่ กล่าวถึงเมรุของนางทิพเกสรที่สร้างตามอย่างแบบแผนในกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ดังนี้

แล้วยกยอดฉัตรชั้นสุวรรณขลิบ ละลิ่วลิบลอยฟ้าเห็นปรากฏ
นพศูลกิ่งเพชรทั้งเจ็ดพช ดั่งจะหยดย้อยยอดพระปรางค์ทอง
กลีบขนุนนพคุณประกับแนบ ดูปลาบแปลบบาดตาน่าสยอง
อำมเรศยืนเยี่ยมพิมานทอง ประจำช่องชูสังข์ทั้งสี่ทิศ
ถัดนั้นชั้นกลางระหว่างย่อ ชุกระชีมีช่อกระจังติด
เทพประนมยืนแอบอยู่แนบชิด ชวลิตเรียงรายพะพรายตา
ซุ้มแทรกแปลกกันทุกชั้นลด เทพประนมยืนประณตล้วนเลขา
ทั้งห้ายอดหยัดเยี่ยมพระเมฆา รยางค์โยงหุ้มผ้ากัมพลแดง

(พระสุนทรโวหาร (ภู่) 2558ก: 218)

คำประพันธ์ข้างต้นแสดงให้เห็นถึงการประดับฉัตรบนยอดนภศูลและมีลักษณะเป็นเมรุมาศยอดปรางค์ห้ายอด เช่นเดียวกับบทละครเรื่องรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 1 (2540: 3: 427) ที่กล่าวถึงพระเมรุมาศของทศกัณฐ์ไว้ว่า *"...สี่มุขห้ายอดดังวิมาน สูงตระหง่านเงื้อมง้ำอัมพร..."*

ลักษณะเด่นของสถาปัตยกรรมพระเมรุมาศสมัยกรุงรัตนโกสินทร์อีกอย่างที่ปรากฏอยู่ในวรรณคดีคือการทำหน้าบันของพระเมรุมาศเป็นรูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ ดังข้อความจากเรื่องลักษณวงศ์ และโคลงถวาย

พระเพลิงพระบรมอัฐิพระเจ้าหลวง ดังนี้

จัตุรมุขสี่ด้านทวารใหญ่ มีม่านทองสองไขประไภแสง
ใบหน้าบรรพ์เครือยกกระหนกแพลง ที่ก้านแย่งนกคาบกระหนาบพัน
มีอินทร์องค์ทรงคชตรีเศียร ชูวิเชียรกวัดแกว่งพระแสงขรรค์
รูปพญาพานรในเครือวัลย์ ที่เสานั้นกิ่งแก้วตะเกียงพวง

(พระสุนทรโวหาร (ภู่) 2558ก: 218)

๏ กุฎาคารมุขถ้วน จัตวา
ประกวดแกะแปะอินทรา ขี่ช้าง
สามเศียรสรัพงวงงา งอนตระหง่าน
ดูดั่งโพยมคว้าง เช่นช้างตัวเปน ฯ

(พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นศรีสุเรนทร์ 2560: 166)

การทำรูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณที่หน้าบันของพระเมรุมาศ แสดงให้เห็นถึงความเป็นเขาพระสุเมรุมาศอันเป็นที่ตั้งของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่พระอินทร์ปกครอง และแสดงถึงสถานะพระมหากษัตริย์แบบ “อินทรคติ” ซึ่งเป็นการเน้นย้ำความสำคัญของพระอินทร์ในคติทางพระพุทธศาสนาที่เป็นตำแหน่งสำหรับผู้มีบุญบารมี และเป็นเทพผู้อุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนา สอดคล้องกับอุดมการณ์ของรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (ชาตรี ประกิตนนทการ 2558: 92) คติดังกล่าวจึงถูกนำมาใช้ในงานศิลปกรรม เห็นได้จากการสร้างพระที่นั่งนามว่าอมรินทรวินิจฉัย และมีภาพสลักรูปพระอินทร์อยู่บนหน้าบันพระที่นั่งแห่งนี้

พระเมรุมาศที่กล่าวมานี้ ภายในมีเมรุทองสำหรับประดิษฐานพระบรมโกศอีกชั้นหนึ่ง ดังที่เสภาศรีทนนไชยเชียงเมี่ยงบรรยายไว้ว่า *“...เมรุทองในเครื่องชั้นเป็นหลั่นลด ต้องตามแบบบททุกสิ่งอัน...”* (กรมศิลปากร 2554: 7) และในงานศพทศกัณฐ์ก็มีการบรรยายถึงเมรุทองไว้เช่นกันว่า *“...ชั้นในพระเมรุทองนั้น มีบัลลังก์รัตน์รูจี...”* (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช 2540: 3: 409)

การสร้างพระเมรุมาศครอบพระเมรุทองได้ยกเลิกไปในงานพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องจากมีพระราชดำริไว้ก่อนสวรรคตว่าให้ยกเลิกการสร้างเมรุใหญ่ที่เป็นการสิ้นเปลืองทรัพย์สินและแรงงานคน (ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 27 2453: 43-44)

3. เผาพระบุพโพ ในการประดิษฐานพระบรมศพและพระศพจะมีการเจาะฐานรองพระโกศแล้วต่อท่อไปยังภาชนะเบื้องล่างที่เรียกว่าถ้ำเพื่อรองรับพระบุพโพ (น้ำเหลือง) ก่อนที่จะถวายพระเพลิงที่พระเมรุมาศจะมีการเชิญถ้ำพระบุพโพไปเผา ในเรื่องนิพพานวังน่า กล่าวถึงขั้นตอนการถวายพระเพลิงพระบุพโพสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท โดยก่อนหน้านั้นได้กล่าวว่าพระบุพโพมีลักษณะเป็นสีแดงแสดงถึงพระบารมีและบุญญาธิการของกรมพระราชวังบวรฯ จากนั้นจึงเชิญเข้ากระบวนแห่ไปถวายพระเพลิง

ครั้นถึงวัดไชยชนะสงครามขันธ์ เคยปลุกเครื่องคงกระพันได้ศึกษา
จึงหยุดประทับเชิญพระบุพโพมา ขึ้นมหาเชิงตกอนดังเชิงพราย
โอ้พระหนึ่งจุลเจิมเฉลิมโลกย์ ข้าพระบาทหวาดวิโยคไม่เหือดหาย
จึงจุดเพลิงเริงแรงแสงขจาย ไม่ขาดสายเนตรสอื้นแลคืนวัง

(พระองค์เจ้าหญิงกัมพุชฉัตร 2552: 514)

เนื้อความในนิพพานวังน่าทำให้ทราบว่างานพระศพกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท มีการตั้งเมรุเผาพระบุพโพที่วัดชนะสงคราม ซึ่งเป็นวัดที่พระองค์ได้บูรณปฏิสังขรณ์ขึ้น ต่างกับพระบรมวงศานุวงศ์พระองค์อื่นๆ ที่ตั้งเมรุเผาพระบุพโพที่วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎ์

4. ริ้วกระบวนอัญเชิญพระบรมศพ เริ่มต้นด้วยการตั้งกระบวนอัญเชิญพระบรมโกศหรือพระโกศโดยพระยานมาศไปยังที่เทียบราชรถ จากนั้นเดินกระบวนแห่พระโกศไปประดิษฐาน ณ พระเมรุ ในวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีการกล่าวถึงริ้วกระบวนไว้โดยละเอียด นับตั้งแต่

รูปสัตว์ที่อยู่หน้ากระบวน ซึ่งถูกยกเลิกไปเมื่อครั้งงานพระบรมศพรัชกาลที่ 5 ดังตัวอย่างจากเรื่องลักษณวงศ์ความว่า

แล้วชักรูปแรดมาก่อนพลัน บนหลังนั้นมณฑปใส่คบไฟ
พญาช้างคู่ช้างสำอางศรี พาชีคู่พาชีอันผ่องใส
พญาหงส์คู่หงส์ทรงวิไล กิเลนไพรคู่กับกิเลนดง
มัจฉานุคู่กันกับมัจฉา สิงหราคู่สิงหราหงส์
ราชสีห์คู่ราชสีห์ทรง สุบรรณยงคู่กับสุบรรณา
เป็นคู่คู่รูปสัตว์ขนัดแถว ดูพรายแพรวเลิศล้วนด้วยเลขา
มณฑปใส่ไตรตั้งบนหลังคา เสียงม้าล่อลันล่าดาประดัง

(พระสุนทรโวหาร (ภู่) 2558ก: 222-223)

รูปสัตว์ที่กล่าวถึงเริ่มจากรูปแรดที่มีมณฑปประดิษฐานไฟสำหรับถวายพระเพลิง ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ทางประติมานสื่อถึงพระอัคนีซึ่งมีพาหนะทรงคือแรด และแรดเป็นสัตว์ที่ทนไฟจึงนำมาใช้เป็นรูปสัตว์พาหนะของเพลิงที่จะใช้ในพระราชพิธี จากนั้นจึงตามด้วยรูปสัตว์ต่างๆ ที่รองรับบุษบกประดิษฐานผ้าไตร เช่น ช้าง ม้า หงส์ กิเลน มัจฉานุ ราชสีห์ เป็นต้น ถัดจากนั้นจึงตามด้วยกระบวนราชรถ ในบทละครเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 1 กล่าวถึงราชรถสำคัญไว้ดังนี้

อันรถโยงนั้นโยงไปหน้ารถ ปรายข้าวตอกเลื่อนลดถัดมา
แล้วรถอ่านหนังสือถือชู ราชครูบีกูประมาหนา
แล้วรถบรมศพโสภา ชาวมาลาประคองพระโกศไป

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก 2516: 66)

ราชรถที่อยู่ตอนหน้าได้แก่ราชรถสำหรับสมเด็จพระสังฆราชประทับอ่านพระอภิธรรม ถัดมาจึงจะเป็นรถโปรยข้าวตอกเช่นเดียวกับธรรมเนียมศพสามัญชน เพื่อเป็นปริศนาธรรมว่าข้าวตอกไม่งอกฉันใดผู้ที่ตายไปแล้วก็ฉันนั้น ส่วนราชรถถัดมาคือราชรถโยง แล้วจึงถึงพระมหาพิชัยราชรถที่ประดิษฐานพระโกศ ต่อมาจึงมีการยกเลิกราชรถโยงและราชรถโปรย

ในงานพระบรมศพรัชกาลที่ 6 เนื่องจากเมื่อครั้งงานพระบรมศพ รัชกาลที่ 5 เกิดปัญหาการแบ่งหน้าที่ในหมู่พระราชโอรส พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (2555: 225) จึงมีพระราชดำริว่า *"... เรื่องโยงโปรยฉันเบื่อเหลือทน, ฉะนั้นเมื่อถึงคราวแห่ศพ ฉันขออย่าให้มีโยงโปรยเปนอันขาด ฉันไม่ต้องการให้ลูกกัดกัน..."*

5. การประดิษฐานพระโกศที่พระเมรุมาศ ในวรรณคดีมีการกล่าวถึงการประดิษฐานพระโกศบนพระเบญจาเพื่อเป็นการฉลองก่อนถวายพระเพลิง เช่น *"...ครั้นถึงจึ่งให้เชิญพระโกศแก้ว อันเพริศแพร้วจำรัสรัศมี ขึ้นเบญจารัตน์มณี ในที่พระเมรุลงการ..."* (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช 2540: 3: 427) พระเบญจามีการตกแต่งด้วยรูปประติมากรรมต่างๆ ในแต่ละชั้น มีหลักฐานปรากฏอยู่ในเรื่องนิพพานวังน่า บรรยายลักษณะพระเบญจา 7 ชั้นรองรับพระโกศสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท ดังนี้

เขาเชิญชักพระโกษบรมนารถ ขึ้นเหนืออาศน์ชวลิตประสิทธิสม
ชั้นหนึ่งเทพย์น้อมศิโรดม ถึงชั้นสองมีพรหมประนมกร
อันชั้นสามแลงามจำเริญเนตร อมเรศร์เรียงเทพย์อับศร
ที่ชั้นสี่มีเทพย์กินนร วิชาทรคนธรรพสลับกัน
ชั้นห้ารจนาองค์อิเหนา เมื่อโศกเศร้าแรมห้องคูหาสวรรค์
เหมือนลอองร้างสิบสองพระกำนัล ทั้งแปดหมื่นสี่พันเคยปกครอง
ชั้นหกเป็นกนกกระหนาบอินทร์ ทรงคิรินทร์เจ็ดเศียรผันผยอง
ถึงชั้นเจ็ดเพ็ชร์รับหิรัญรอง เห็นสีส่องแสงรุ้งอร่ามพราย

(พระองค์เจ้าหญิงกัมพุชฉัตร 2552: 521)

ส่วนโคลงถวายพระเพลิงพระบรมอัฐิพระเจ้าหลวงใช้คำเรียกพระเบญจาว่า "พนมศพ" ความว่า *"...พนมศพครบเจ็ดชั้น พึงพิศ แลฉลุลายประดิษฐ์ เลิศแล้ว..."* (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นศรีสุเรนทร์ 2560: 165) คำว่า พนม แปลว่า ภูเขา สะท้อนให้เห็นถึงการทำแท่นซ้อนชั้นเป็นภูเขาสื่อถึงเขาพระสุเมรุที่ประดิษฐานพระโกศ เช่นเดียวกับรูปแบบของ

ปราสาทหินที่มีฐานสูงซ้อนชั้นในสถาปัตยกรรมเขมรที่สื่อถึงเขาไกรลาสและเขาพระสุเมรุ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2545: 111) ทรงตั้งข้อสังเกตเมื่อครั้งทอดพระเนตรปราสาทปักษีจำกรงในเมืองพระนครโบราณไว้ว่าการประดิษฐานพระโกศบนฐานซ้อนชั้นน่าจะได้รับแบบแผนมาจากปราสาทเขมรโบราณ

การประดิษฐานพระบรมโกศบนพระเบญจา ภายในพระเมรุทองเพื่อเป็นการฉลอง ได้มีการยกเลิกไปเมื่อครั้งงานพระบรมศพรัชกาลที่ 5 โดยมีการปรับเปลี่ยนมาใช้พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทตั้งพระเบญจาแทนการฉลองที่พระเมรุมาศ แล้วทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายพระบรมศพที่เรียกกันว่าการทรงบำเพ็ญพระราชกุศลออกพระเมรุมาศ

6. ทิ้งทานกัลปพฤกษ์ เป็นการพระราชทานเงินทิ้งทานแก่ประชาชนที่มาในงานบำเพ็ญพระราชกุศลออกพระเมรุ มักกระทำในตอนบ่ายของวันถวายพระเพลิง ลักษณะของต้นกัลปพฤกษ์จะมีแกนลำต้นทำจากไม้ไผ่ปักตรงอยู่กลางพื้นร้าน รอบแกนลำต้นมีซี่ไม้ไผ่ประกอบเป็นโครงรูปพุ่มสำหรับเสียบลูกกัลปพฤกษ์ที่ทำจากมะกรูด หรือมะนาวที่มีเงินพดด้วงบรรจุอยู่ภายใน เมื่อถึงเวลาเจ้าพนักงานจะขึ้นบันไดไปอยู่บนร้าน คนที่อยู่ด้านล่างชักบันไดออกเพื่อมิให้ผู้อื่นขึ้นบนร้าน จากนั้นเจ้าพนักงานใช้ไม้ไผ่ที่เสียบลูกกัลปพฤกษ์เหวี่ยงออกไปให้ตกสู่ฝูงชนที่มารอด้านล่าง (นนทพร อยู่มั่งมี 2559: 94-96) ในเรื่องสิงหไตรภพของสุนทรภู่ กล่าวถึงบรรยากาศความวุ่นวายของประชาชนที่มาแย่งชิงลูกกัลปพฤกษ์ ดังนี้

พวกชายหญิงชิงมะนาวทั้งสาวหนุ่ม เป็นกลุ่มกลุ้มกลัดพลิกพลัดผลัก
บ้างแกะมือยื้อลากกระชากชัก เสียงอึกอักอุตลุดฉวยฉุดชิง
พวกชายเบียดเสียดสาวพลาดเท้าล้ม แกล้งเกลียวกลมกอดปล้ำขยำหญิง
เสียงเฮฮาเซซวนป่วนประวิง บ้างล้มกลิ้งวิ่งโจนลุยโคลนเลน

(พระสุนทรโวหาร (ภู่) 2558ข: 252-253)

สิ่งที่ได้นอกจากจะเป็นเงินที่ทรงพระราชทานแล้ว ในบางคราวอาจ

เป็นสลากบรรจุอยู่ภายในลูกกัลปพฤกษ์ ดังเช่นเมื่อคราวถวายพระเพลิงพระบรมอัฐิสมเด็จพระปฐมบรมราชชนก มีการบริจาคทานเป็นสัตว์และพาหนะต่างๆ ดังที่กรมหมื่นศรีสุเรนทร์ทรงพระนิพนธ์ไว้ดังนี้

๏ ทิ้งทานหิรัญะทั้ง ฉลากหลาย
ฉลากคชโคแลควาย มิ่งม้า
ไถแอกอีกเรือพาย เกวียนต่าง
เกลื่อนกล่นพลไพร่ฟ้า พรั่งพร้อมรับทาน ฯ

(พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นศรีสุเรนทร์ 2560: 176)

7. มหรสพสมโภช การจัดมหรสพสมโภชในงานเผาศพของไทยและอุษาคเนย์มิได้ถือว่าเป็นเรื่องโศกเศร้า หากแต่เป็นเรื่องของการแสดงความเคารพต่อผู้วายชนม์ในวาระสุดท้าย และเป็นการจัดมหรสพเพื่อให้ฝูงชนที่มาช่วยงานได้ชมมหรสพเป็นการผ่อนคลาย (สมภพ ภิรมย์ 2539: 252) ทั้งนี้พระราชพิธีถวายพระเพลิงพระมหากษัตริย์ตามประเพณีโบราณถือว่าพระองค์เสด็จ “สวรรคต” คือเสด็จไปยังสวรรค์ สิ้นสุดภารกิจทั้งปวงบนโลกมนุษย์ นับเป็นเรื่องน่ายินดีจึงต้องมีมหรสพฉลอง แนวคิดดังกล่าวพัฒนามาจากยุคก่อนประวัติศาสตร์ที่มีความเชื่อว่าขวัญของผู้ตายหายไปชั่วขณะและกำลังหาทางกลับเหย้าเรือนเพื่อคืนร่างเดิม จึงต้องมีการละเล่นขับร้องหรือบรรเลงดนตรีให้เสียงดังเพื่อเรียกขวัญกลับคืน (สุจิตต์ วงษ์เทศ 2559: 53-54) ลักษณะของฉากงานมหรสพสมโภชในวรรณคดีจึงมีทั้งความเศร้าและความยินดีในคราวเดียวกัน

ซึ่งอภิลักษณ์ เกษมผลกูล (2560: 196) ให้คำจำกัดความว่าเป็นลักษณะของความ “โศกอันเกษม”

มหรสพสมโภชถือเป็นส่วนประกอบของงานพระเมรุมาศก่อนสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งมีการยกเลิกไปเมื่อครั้งงานพระบรมศพรัชกาลที่ 5 เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์ให้เป็นงานโศกเศร้าแบบงานศพของสากล สะท้อนให้เห็น

ถึงโลกทัศน์ที่เปลี่ยนไปตามอิทธิพลวัฒนธรรมตะวันตก สำหรับรายละเอียดของมหรสพแต่ละประเภทในงานพระเมรุจากวรรณคดีได้มีผู้ศึกษาไว้เป็นจำนวนมาก (ดูใน นิยะดา เหล่าสุนทร และ สยาม ภัทรานุประวัติ 2560) ดังนั้นในบทความนี้ผู้เขียนจึงขอตั้งข้อสังเกตเพิ่มเติมไว้ดังนี้

(1) เมื่ออัญเชิญพระโกศมายังที่พระเมรุ มหรสพแต่ละประเภทจะเริ่มการแสดงทันที ดังที่บทละครเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 2 (2543: 53) ระบุไว้ว่า *"...ครั้นพระศพชักมาถึงหน้าเมรุ ก็โห่ฉาวกราวเขนขึ้นอึงมี่ ต่างเล่นเต้นรำทำท่วงที เสียงฆ้องกลองตีทุกโรงงาน..."*

(2) โรงมหรสพประกอบด้วยโรงมหรสพหลวง และโรงมหรสพที่อยู่ระหว่างระทาดอกไม้ไฟ เรียกว่า "ช่องสัทธา" ดังปรากฏในเรื่องลักษณวงศ์ว่า *"...ปรบไก่ใส่กันสนั่นฮา <u>ช่องสัทธา</u>โลดเต้นพอเป็นการ..."* บรรยากาศการแสดงในโรงมหรสพตามช่องสัทธา ปรากฏในโคลงถวายพระเพลิงพระอัฐิพระเจ้าหลวงว่า *"...โขนหุ่นหนังงิ้วช่อง ระธาราย ดูบ่เปนอันนิยายย่างฟ้อน..."* ความที่กล่าวว่า "ดูบ่เปนอันนิยาย" นี้ พระยาอนุมานราชธน (2532: 155) อธิบายไว้ว่ามหรสพตามช่องระทามีการเกณฑ์คนมาเล่นให้ครบ จึงเกิดความโกลาหลขึ้นดังนี้

> *ได้ยินเสียงตัวงิ้วร้องว๊ากเพ้ยเห็นจะนับครั้งไม่ถ้วน ถึงตอนบทเจรจาบริภาษกัน แม้พูดเป็นอย่างเจ๊ก เจ๊กก็ฟังไม่ออก ไทยก็ฟังไม่ออก แต่ลางทีก็ฟังออก ถึงฟังออกก็เหลือรับเพราะเป็นสัมผัปลาปวาท ท่านเดาออกไหมว่าเป็นงิ้วอะไร ถ้าเดาไม่ออกจะบอกให้นั่นคืองิ้วเด็กไทยจำพวกเจ้ากรมซน เห็นทีข้าราชการที่ถูกเกณฑ์ได้จัดหาการเล่นมาแสดงตามโรงช่องระทา จะหาการเล่นอย่างอื่นมาแสดงไม่ได้ หมดปัญญาหา แต่ว่ามีปัญญาพอที่จะพลิกแพลงขอไปที จึงไปจับพลัดเด็กข้างถนนจ้างเอามาแสดง*

(3) ลักษณะเด่นของวรรณคดีในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มักจะกล่าวถึงบรรยากาศของราษฎรที่มาร่วมงานพระราชพิธีอย่างละเอียด ดังเช่น

เรื่องบทละครเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 2 กล่าวถึงประชาชนที่มาดูโขน และบรรดาผู้ชายที่แกล้งแหวกทางให้ผู้หญิงลื่นล้มตกหลุม ความว่า

พวกดูโขนโคลนตมก็ไม่ว่า สู้ทนฝนฟ้าไม่ไปบ้าน
บ้างยืนนั่งตั้งใจจะดูงาน สับสนอลหม่านเล้าลุม
พวกผู้ชายยืนรายอยู่สองข้าง แหวกทางให้ผู้หญิงถลำหลุม
ที่ลื่นล้มกลางถนนคนชุม หนุ่มหนุ่มสรวลเสเฮฮา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย 2543: 54)

เรื่องสิงหไตรภพ กล่าวถึงความแพร่หลายของเรื่องอิเหนา ที่ผู้หญิงชาวพระนครนิยมชื่นชอบจึงพยายามเข้าไปชม และกล่าวถึงพวกบรรดานักเลงสุราที่คอยหยอกเย้าผู้หญิงที่มาชมมหรสพ ตลอดจนผู้หญิงที่อยู่ชนบทก็ยังมีความพยายามเข้ามาดูงานเช่นกัน

พวกผู้หญิงชิงที่ดูอีเหนา ที่เป็นเจ้าคารมรุกข่มเหง
พวกขี้เมาเหล่าชายฝ่ายนักเลง เที่ยวโฉงเฉงฉวยคว้าหยอกนารี
ฝ่ายสาวสาวชาวป่าชาวนาสวน แต่ล้วนอ้วนจ้ำม้ำดำมิดหมี
ดัดปีกเชิดเปิดปั้นน้ำมันตานี ห่มสองสีซัดสอดขอดเงินเฟื้อง

(พระสุนทรโวหาร (ภู่) 2558ข: 253)

การบรรยายรายละเอียดของผู้คนที่มาดูงานมหรสพ อาจกล่าวได้ว่าเป็นลักษณะของวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ที่มีการบรรยายฉากบ้านเมืองตามที่ตนพบเห็น และการเที่ยวชมการละเล่นและมหรสพสมโภชต่างๆ ของชาวเมืองยังแสดงถึงลักษณะของบ้านเมืองในอุดมคติที่เป็นปกติมีแต่ความสงบสุข (ดวงมน จิตรจำนงค์ 2544: 52)

ส่วนเรื่องพระอภัยมณี พบว่ามีการกล่าวถึงบรรดาคนต่างภาษามาดูมหรสพงานพระเมรุท้าวสุทัศน์ ความว่า

หนุ่มตะกอพอใจเกี้ยวผู้หญิง เข้าพาดพิงพวกนางต่างภาษา
เขมรเมียงเคียงทวายทำชายตา ว่านักเอ๊ยตุยนาสะละมะลู
นางทวายอายเอียงพูดเสียงแปร่ง มะแวงแฉ่งพะเอเปอะสู

เจ้ามอญว่าอาละกูลทิ้งปูนพลู ลาวบ่ฮู้บ่หันบ่ยั่นน้อ
พวกไทยปาตลีบุตรว่าหยุดก่อน ชาวละครร้องฮื้อทำพรื้อพ่อ
เจ๊กเห็นสาวชาวชวาร้องว่าฮ้อ แขกว่ายอระเดไพล่เผลความ*

(พระสุนทรโวหาร (ภู่) 2517: 1186)

การบรรยายถึงคนต่างชาติต่างภาษามาดูมหรสพในงานพระเมรุมาศสะท้อนให้เห็นถึงความหลากหลายของชนชาติที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานในพระนคร นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2555: 161) ได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่าเป็นลักษณะของวรรณกรรมกรุงรัตนโกสินทร์ที่ให้ตัวละครต่างชาติเข้ามามีบทบาทเป็นของตัวเองมากขึ้นกว่าวรรณกรรมสมัยอยุธยา และอาจเป็นธรรมเนียมเรื่องสิบสองภาษาที่แสดงความนิยมในวรรณคดี รวมทั้งการร้องบทสิบสองภาษาในวงปี่พาทย์ที่เริ่มปรากฏในช่วงนั้นด้วย

8. ดอกไม้เพลิง การจุดดอกไม้เพลิงถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของการเฉลิมฉลองในงานพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพ สถานที่จุดดอกไม้เพลิงตั้งอยู่บริเวณนอกรั้วราชวัติของพระเมรุ มีลักษณะเป็นหอสูงเรียกว่าระทา ทำเป็นโครงรูปไม้ไผ่สี่เหลี่ยมเรียวขึ้นไป ติดดอกไม้ไฟเป็นชั้นๆ ตัวระทาทาด้วยสีแดง ระหว่างช่องระทามีโรงมหรสพซึ่งเป็นเครื่องไม้มุงหลังคามุงแฝกด้วยเหตุนี้จึงต้องมีการป้องกันอัคคีภัยที่โรงมหรสพ ในบทละครเรื่องอิเหนาพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 2 (2543: 55) กล่าวถึงการเตรียมน้ำดับเพลิง ดังนี้

๏ บัดนั้น พนักงานด้านพระเมรุเจนจบ
พร้าขอตะกร้อน้ำเตรียมครบ หน้าพลับพลาจุดคบรายไป ฯ

---

* คำพูดของแต่ละภาษาที่สุนทรภู่นำมาร้อยเรียงนั้น พอจะสันนิษฐานได้ดังนี้ 1. ภาษาเขมร: นักเอ๊ย (អ្នកអើយ) หมายถึง เธอเอย, ตุยนา (ទៅណា) แปลว่า ไปไหน, สะละมะลู (ស្លាមួ) หมายถึง หมาก พลู รวมความแล้วหมายถึงเธอเอยจะไปไหน รับหมากพลูสักหน่อย 2. คำพูดของนางทวายที่ว่า มะแว่งแฉ่ง ใกล้เคียงกับภาษาพม่าว่า မဝင်ချင် แปลว่า ไม่อยากเข้า 3. ภาษามอญ: อาละ น่าจะมาจากคำว่า အာရ แปลว่า ไปละ ส่วน กูล น่าจะมาจากคำว่า ကောန် แปลว่า ลูก, พวก (ขอขอบพระคุณ อ. สิทธิพร เนตรนิยม, อ. ชัชพิสิฐ ปาชะนี และนางสาวชิดชนก เกตุเภา ที่เอื้อเฟื้อข้อมูลไว้ ณ ที่นี้)

หม้อน้ำสำหรับดับเพลิงตั้งอยู่บนหัวอกไก่ตรงสันหลังคาของโรงมหรสพทั้งสองด้าน และมีตะกร้อขอน้ำพาดไว้ที่ปากหม้อ (พระยาอนุมานราชธน 2532: 155-156) สำหรับรายละเอียดเกี่ยวกับดอกไม้เพลิงโบราณที่จุดในงานพระเมรุ ในเรื่องพระอภัยมณีกล่าวถึงประทัดชนิดหนึ่งว่า *"...พอราตรีมีดอกไม้ไฟสว่าง โป้งปืบช้างชิงร้องเสียงก้องกึก..."* ประทัดที่เรียกว่าป้องปืบ คือประทัดดอกไม้อ้อบรรจุดินดำในกระบอกผูกติดกับระทา สำหรับ "ช้างร้อง" คือประทัดที่ทำจากไม้ไผ่ยาว 3 ปล้องที่บรรจุดินเชื้อเพลิงที่สองข้างกระบอกทำลิ้นเสียงไว้เพื่อให้เกิดเสียงดังเวลาจุด (สิทธา สลักคำ 2540: 104-106) ส่วนเรื่องสิงหไตรภพ กล่าวถึงดอกไม้ไฟประเภท กรวด ไฟนก และพลุ ดังนี้

กรวดใหญ่ไฟพราวดังดาวหาง นกบินพร่างพรายร่อนว่อนเวหา
เสียงพลุตึงกึงสว่างกลางเมฆา หน้าพลับพลาไม้กระถางต่างต่างกัน
(พระสุนทรโวหาร (ภู่) 2558ข: 254)

กรวด หรือจรวด (บางแห่งเรียกว่า ตรวด) เป็นดอกไม้ไฟทำจากไม้อ้อ รูปร่างคล้ายบ้องไฟ แต่มีขนาดเล็กกว่า เมื่อจุดแล้วจะพุ่งขึ้นสู่ฟ้าแล้วตกลงมาสู่พื้นดิน ส่วนไฟนก มีลักษณะเป็นกระบอกไม้ไผ่ ติดแผ่นไม้เป็นปีกข้างกระบอก เมื่อจุดจะบินหมุนเป็นเกลียวขึ้นไปในอากาศ (สิทธา สลักคำ 2540: 88) และในโคลงถวายพระเพลิงพระบรมอัฐิพระเจ้าหลวงกล่าวถึงไฟนก และไฟรูปสัตว์ ดังนี้

๏ วิหคตรวจเตร็จห้อง เวหล
สินธพควบฉับชน แตกผ้าย
กังหันผะกากล พะเนียงช่อ แจ่มนา
เพลิงกระถางวางละม้าย มิ่งไม้ในกระถาง ฯ
(พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นศรีสุเรนทร์ 2560: 177)

โคลงข้างต้นกล่าวถึงไฟรูปสัตว์ที่เป็นม้า ซึ่งทำเป็นโครงไม้ไผ่ ประดับ

ดอกไม้เพลิงและประทัด ใช้กระดาษเพลาปิด ทาดินสอพองให้หนาเพื่อกันไฟไหม้ ก่อนที่จะทาสีตกแต่ง เมื่อจะจุดต้องให้คนเข้าไปอยู่ในโครงรูปสัตว์แล้วคนข้างนอกจึงจุดชนวน คนที่อยู่ข้างในก็ออกเดินเที่ยวไล่บรรดาผู้คนที่มาดู (พระยาอนุมานราชธน 2532: 160-161) ส่วนกังหันที่กล่าวถึงในโคลงเป็นดอกไม้เพลิงที่สร้างเป็นเสาต้นสูง และมีใบพัดคล้ายกังหันลมติดกระบอกดินเชื้อเพลิงที่ปลายทั้งสองข้าง เมื่อจุดดินเชื้อเพลิง ใบพัดจึงเริ่มหมุน

9. ถวายพระเพลิง ฉากถวายพระเพลิงในวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีการระบุว่ามีการใส่เครื่องหอมลงในพระโกศก่อนจะจุดอัคคี ดังตัวอย่างจากบทละครเรื่องรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 1 (2540: 3: 428) กล่าวถึงตอนพิเภกถวายพระเพลิงทศกัณฐ์ไว้ว่า

แล้วเอากฤษณาจวงจันทน์	สารพันมีกลิ่นอันหอมหวาน
ใส่ในโกศแก้วอลงการ	พญามารก็จุดอัคคี

บทละครเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 2 (2543: 59) กล่าวถึงตอนถวายพระเพลิงพระอัยกีเมืองหมันหยาไว้ว่า

ต่างถือธูปเทียนดอกไม้	เข้าไปประนมกันพร้อมหน้า
จบพระหัตถ์มัสการขอสมา	อย่าให้มีเวราสืบไป
ครั้นเสร็จจึงจุดเพลิงพลัน	สารพันเครื่องหอมซัดใส่
คับคั่งทั้งข้างหน้าข้างใน	ต่างคนเข้าไปจุดอัคคี

10. เก็บพระอัฐิ-ลอยพระอังคาร เป็นขั้นตอนสุดท้ายในพระราชพิธีพระบรมศพ หลังจากถวายพระเพลิงเสร็จสิ้น จะมีการอัญเชิญพระบรมอัฐิไปเก็บรักษา ในบทละครเรื่องรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 1 (2540: 1: 412) กล่าวถึงงานพระเมรุมาศท้าวทศรถว่ามีการเชิญพระบรมอัฐิไปบรรจุไว้ในสถูป ความว่า *“...ครั้นสิ้นซากศพภูวไนย ดับไฟให้ก่อเป็นเจดีย์...”* ธรรมเนียมปฏิบัตินี้มีมาตั้งแต่ครั้งสุโขทัยและกรุงศรีอยุธยาที่นำพระบรมอัฐิไปบรรจุไว้ในเจดีย์ตามคติจักรพรรดิราช ส่วนบทละครเรื่องอิเหนา พระราช

นิพนธ์รัชกาลที่ 2 (2543: 62) กล่าวถึงการเก็บพระอัฐิว่า *"...ให้เชิญเข้าไปในวัง สถิตยังปราสาทราชฐาน..."* เช่นเดียวกับเรื่องนิพพานวังน่ากล่าวไว้ว่า มีการเชิญพระโกศพระอัฐิมาประดิษฐานไว้ ณ พระที่นั่งพรหเมศธาดา ในพระราชวังบวรสถานมงคล ดังที่พระองค์เจ้าหญิงกัมพุชฉัตร (2552: 530) ทรงพระนิพนธ์ว่า *"...แล้วโปรดให้เชิญพระโกษแก้วครรไล สถิตในกรมพระราชวังคืน..."* ทั้งสองเรื่องนี้สะท้อนให้เห็นถึงราชประเพณีในครั้งกรุงรัตนโกสินทร์ที่นิยมเก็บรักษาพระบรมอัฐิและพระอัฐิไว้ในพระราชวัง ส่วนการลอยพระอังคารปรากฏอยู่ในบทละครเรื่องอิเหนา ทั้งฉบับรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2 โดยเฉพาะฉบับรัชกาลที่ 2 นั้น กล่าวถึงขั้นตอนกวาดเถ้าพระอังคาร แล้วเชิญเข้ากระบวนแห่ดังนี้

เอาห่อหุ้มคลุมผ้าโขมพัตถ์ แล้วผูกรัดพันเข้ากับเถ้าถ่าน
ใส่ในขันทองรองพาน เชิญขึ้นพระยานุมาศมา
คู่แห่แต่ล้วนใส่ลอมพอก พนมมือถือดอกบุปผา
เสียงประโคมฆ้องกลองก้องโกลา แห่ไปยังท่าชลาลัย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย 2543: 62)

จากนั้นกระบวนแห่จะเชิญพระอังคารลงเรือเอกชัย ล่องไปกลางแม่น้ำใหญ่แล้วลอยพระอังคาร ตรงกับธรรมเนียมกรุงรัตนโกสินทร์ที่นิยมลอยพระอังคารที่แม่น้ำเจ้าพระยาหน้าวัดปทุมคงคา (ธรรมเนียมนี้สืบมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ซึ่งลอยพระอังคารพระมหากษัตริย์และเจ้านายที่หน้าวัดพุทไธศวรรย์) จนกระทั่งสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงยกเลิกธรรมเนียมดังกล่าว เปลี่ยนเป็นการบรรจุพระบรมราชสรีรังคารภายใต้ฐานพระพุทธรูปสำคัญ

บทสรุป

วรรณคดีที่กล่าวมาทั้งหมดนี้แสดงให้เห็นถึงรายละเอียดพระราชพิธีพระบรมศพ และงานพระเมรุมาศครั้งรัตนโกสินทร์ตอนต้น ก่อนที่จะ

มีการยกเลิกขั้นตอนและองค์ประกอบบางอย่างไปในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว นับตั้งแต่การสร้างพระเมรุมาศที่มีพระเมรุทองซ้อนอยู่ภายใน การตั้งพระโกศบนพระเบญจากลางพระเมรุมาศเพื่อเป็นการฉลองก่อนถวายพระเพลิง รวมถึงมหรสพสมโภชตามหลักในยุคจารีตที่มีโลกทัศน์ว่าเป็นการฉลองการเสด็จกลับสู่สรวงสวรรค์ของพระมหากษัตริย์ ตลอดจนเรื่องของดอกไม้เพลิงที่ถูกยกเลิกไปเช่นเดียวกัน ประเด็นต่อมาที่เห็นได้ชัดคือสภาพสังคมและการปกครองในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่สามารถเกณฑ์แรงงานจากระบบไพร่และสิ่งของต่างๆ จากหัวเมืองมาใช้ในการสร้างพระเมรุมาศได้เป็นอย่างดี ต่างจากสมัยรัชกาลที่ 6 ที่ไม่มีการเกณฑ์แรงงาน เนื่องจากเป็นเรื่องที่สิ้นเปลืองแรงงานและพระราชทรัพย์ ไม่เหมาะสมกับสภาพบ้านเมืองที่เปลี่ยนแปลง การเกณฑ์แรงงานสร้างพระเมรุมาศที่มีขนาดใหญ่จึงทำมิได้อีกต่อไป อาจกล่าวได้ว่าฉากงานพระเมรุมาศในวรรณคดีเป็นหลักฐานสำคัญที่กล่าวถึงรูปแบบสถาปัตยกรรม และบรรยากาศราษฎรที่มาชมงานพระเมรุไว้อย่างครบถ้วน

นอกจากนี้จะเห็นได้ว่าฉากงานมหรสพงานพระเมรุที่ปรากฏในวรรณคดีประเภทบันเทิงคดี เช่น อิเหนา พระอภัยมณี สิงหไตรภพ เป็นสิ่งแสดงถึงสภาวะปกติสุขของบ้านเมืองในอุดมคติตามโลกทัศน์ของกวีผู้แต่ง สังเกตได้ว่ากวีได้นำเรื่องจริงที่ตนพบเห็นมาสอดแทรกไว้ได้อย่างลงตัว แม้ว่าเนื้อหาในบางเรื่องจะเกิดขึ้นในสังคมอื่น อย่างเช่นอิเหนาที่เกิดขึ้นในชวา อีกทั้งมีการเน้นบทบาทของราษฎรและชาวต่างประเทศที่มาชมงานพระเมรุแสดงให้เห็นถึงลักษณะความเป็นสัจนิยมของวรรณคดีรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่ต่างจากสมัยก่อนหน้าได้อย่างแท้จริง

ภาพที่ 1 จิตรกรรมทิ้งทานกัลปพฤกษ์ในพระอุโบสถวัดสุวรรณดาราราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

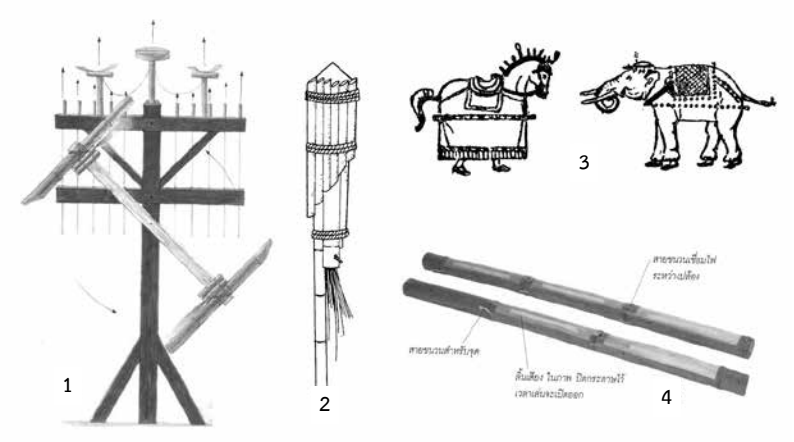

ภาพที่ 2 ตัวอย่างประทัดและดอกไม้เพลิงโบราณ 1. กังหัน 2. กรวดหรือจรวด 3. ไฟรูปสัตว์ 4. ช้างร้อง (ที่มา: พระยาอนุมานราชธน 2532: 157, 161 และ สิทธา สลักคำ 2540: 105, 137)

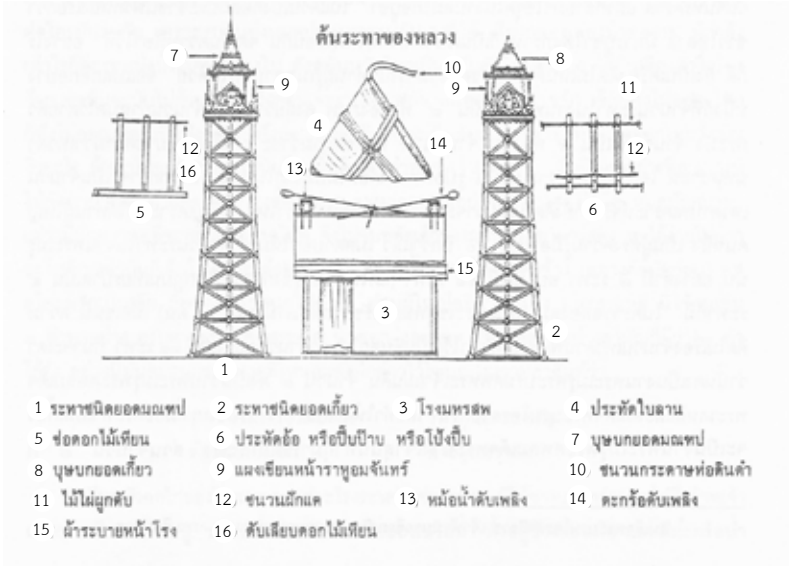

ภาพที่ 3 ระทา และโรงมหรสพในงานพระเมรุ
(ที่มา: พระยาอนุมานราชธน 2532: 153)

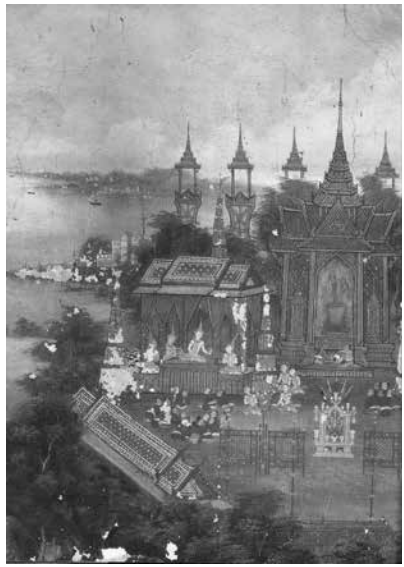

ภาพที่ 4 จิตรกรรมเรื่องอิเหนาในพระวิหารวัดโสมนัสวิหาร แสดงฉากถวายพระเพลิงพระอัยกี เมืองหมันหยา
(ที่มา: น. ณ ปากน้ำ [นามแฝง] 2538: 18)

บรรณานุกรม

กรมศิลปากร, 2539. **วรรณกรรมสมัยธนบุรี เล่ม 2**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์.

_____, 2542ก. “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม).” ใน **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 3**. กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.

_____, 2542ข. “เรื่องเกี่ยวกับกรุงเก่า.” ใน **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 5**. กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.

_____, 2554. **ประชุมบทเสภาหลวง**. กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์.

กัมพุชฉัตร, พระองค์เจ้า, 2552. “เรื่องนิพพานวังน่า.” ใน **พระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง จดหมายความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี (เจ้าครอกวัดโพ)**. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: แสงดาว.

คณะกรรมการเฉลิมพระเกียรติ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2530. **จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 1**. กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, 2552. **พระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง จดหมายความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี (เจ้าครอกวัดโพ)**. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: แสงดาว.

_____, 2551. **พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน ฉบับตัวเขียนสอบทานกับฉบับพิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. 2470**. กรุงเทพฯ: สมาคมประวัติศาสตร์ฯ.

ชาตรี ประกิตนนทการ, 2558. **การเมืองในสถาปัตยกรรมสมัยรัชกาลที่ 1**. กรุงเทพฯ: มติชน.

ดวงมน จิตรจำนงค์, 2544. **คุณค่าและลักษณะเด่นของวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา, 2545. **นิราศนครวัด**. กรุงเทพฯ: มติชน.

_____, 2537. **เทศาภิบาล**. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางบุญร่วม บุญวัฒน์ กรกฎาคม 2537).

เทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, สมเด็จพระ, 2549. **บันทึกเรื่องการปกครองของไทยสมัยอยุธยาและต้นรัตนโกสินทร์**. สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงเรียบเรียงจากคำสอนของ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ธนกฤต ลออสุวรรณ, 2560. “ศิลปะและคติความเชื่อในเครื่องประกอบพระราชพิธีพระบรมศพ.” ใน **เสด็จสู่แดนสรวง: ศิลปะ ประเพณี และความเชื่อในงานพระบรมศพและพระเมรุมาศ**. พิพัฒน์ กระแจะจันทร์ (บรรณาธิการ). กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน.

ทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค), เจ้าพระยา, 2526. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1**. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา.

น. ณ ปากน้ำ [นามแฝง], 2538. **วัดโสมนัสวิหาร**. หนังสือชุดจิตรกรรมฝาผนังในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

นนทพร อยู่มั่งมี, 2559. **ธรรมเนียมพระบรมศพและพระศพเจ้านาย**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มติชน.

นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2555. **ปากไก่และใบเรือ: รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์**. พิมพ์ครั้งที่ 4. นนทบุรี: ฟ้าเดียวกัน.

นิยะดา เหล่าสุนทร, 2560. "งานพระเมรุ (มาศ): ศึกษาจากวรรณคดีและภาพวาด." **ศิลปวัฒนธรรม** 38 (12): 100-121.

"ประกาศเรื่องการพระเมรุพระบรมศพ." **ราชกิจจานุเบกษา** เล่ม 27, (11 ธันวาคม 2453): 43-46.

ประชุมคำให้การกรุงศรีอยุธยารวม 3 เรื่อง, 2553. กรุงเทพฯ: แสงดาว.

พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช, พระบาทสมเด็จพระ. 2540. **บทละครเรื่องรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 (4 เล่ม)**. พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพฯ: ศิลปาบรรณาคาร.

_____, 2516. **บทละครเรื่องอิเหนา**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา.

พุทธเลิศหล้านภาลัย, พระบาทสมเด็จพระ. 2543. **เรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 2**. พิมพ์ครั้งที่ 14. กรุงเทพฯ: บรรณาคาร.

มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ [ราม วชิราวุธ], 2555. **ประวัติต้นรัชกาลที่ 6**. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: มติชน.

ราชบัณฑิตยสถาน, 2556. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์.

รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, 2560. "พัฒนาการธรรมเนียมไว้ทุกข์ จากระเบียบรัฐสู่มารยาททางสังคม." ใน **เสด็จสู่แดนสรวง: ศิลปะ ประเพณี และความเชื่อในงานพระบรมศพและพระเมรุมาศ**. พิพัฒน์ กระแจะจันทร์ (บรรณาธิการ). กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน.

ลิไท, พญา. 2515. **ไตรภูมิพระร่วง**. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ: บรรณาคาร.

ศรีสุเรนทร์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่น. 2560. "โคลงถวายพระเพลิงพระบรมอัฐิพระเจ้าหลวง." ใน **งานพระเมรุ: ศิลปะสถาปัตยกรรม ประวัติศาสตร์ และวัฒนธรรมเกี่ยวเนื่อง**. พิมพ์ครั้งที่ 2. เกรียงไกร เกิดศิริ (บรรณาธิการ). กรุงเทพฯ: มติชน.

สมภพ ภิรมย์. 2539. **พระเมรุมาศ พระเมรุ และเมรุ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.

สยาม ภัทรานุประวัติ, 2560. "การแสดงมหรสพสมโภชในงานพระเมรุ: การรับรู้ผ่านวรรณคดี." ใน **งานพระเมรุ: ศิลปะสถาปัตยกรรม ประวัติศาสตร์ และวัฒนธรรมเกี่ยวเนื่อง**. พิมพ์ครั้งที่ 2. เกรียงไกร เกิดศิริ (บรรณาธิการ). กรุงเทพฯ: มติชน.

สายใจ อินทรัมพรรย์, 2525. “วรรณคดีประวัติศาสตร์.” ใน **เอกสารการสอนชุดวิชา ภาษาไทย 4: วรรณคดีไทย (Thai 4) หน่วยที่ 1-7**. นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.

สำเนียง เลื่อมใส, 2547. **มหากาพย์พุทธจริต**. กรุงเทพฯ: ศูนย์สันสกฤตศึกษา.

สิทธา สลักคำ, 2540. **ดอกไม้เพลิงโบราณ**. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2559. **วัฒนธรรมร่วมในอุษาคเนย์**. กรุงเทพฯ: นาตาแฮก.

สุนทรโวหาร (ภู่), พระ, 2558ก. **นิทานคำกลอนสุนทรภู่ เรื่องลักษณวงศ์**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.

_____, 2558ข. **นิทานคำกลอนสุนทรภู่ เรื่องสิงหไกรภพ**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.

_____, 2517. **พระอภัยมณี**. พิมพ์ครั้งที่ 14. กรุงเทพฯ: บรรณาคาร.

เสภาเรื่องขุนช้าง-ขุนแผน, 2545. พิมพ์ครั้งที่ 19. กรุงเทพฯ: บรรณาคาร.

อนุมานราชธน, พระยา, 2532. “อัคนีกรีฑา.” ใน **ประเพณีเบ็ดเตล็ด**. กรุงเทพฯ: คณะอนุกรรมการจัดพิมพ์เอกสารเนื่องในวาระครบ 100 ปี พระยาอนุมานราชธน.

อภิลักษณ์ เกษมผลกูล, 2560. “พื้นที่ของพระ ผี ฤๅษี และบาทหลวงในพิธีกรรมความตายในสังคมไทยจากฉากงานพระศพ.” ใน **เสด็จสู่แดนสรวง: ศิลปะ ประเพณี และความเชื่อในงานพระบรมศพและพระเมรุมาศ**. พิพัฒน์ กระแจะจันทร์ (บรรณาธิการ). กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน.

อมรดรุณารักษ์, จมื่น, 2514. **พระราชประเพณี ตอน 1**. หนังสือชุดพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. เล่ม 9. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา.

อัญชลี สุสายัณห์, 2552. **ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทย**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์บุ๊คส์.